

İSLÂM MEDENİYETİNİN KURUCU NESLİ

SAHÂBE-III

–Sahâbe ve Dirâyet İlimleri–

Tebliğ ve Müzâkereler

Tartışmalı İlmî Toplantı
30 Eylül - 01 Ekim 2017

Sakarya Üniversitesi
Kültür ve Kongre Merkezi

İstanbul 2018

SAHÂBE NESLİNİN EHL-İ HADÎS'İN DİRÂYET ANLAYIŞINA TESİRİ:

–Zeyd b. Sâbit'in Ashâbı Örneği–

Fahreddin YILDIZ*

Giriş

Sahâbe nesli; güçlü ilim gelenekleri, yetiştirdikleri isimler ve vücuda getirdikleri eserlerle İslâm hukuku tarihinin gidişatında belirleyici bir role sahip olan Ehl-i hadîs ve Ehl-i re'y geleneklerinin nüvesi durumundadır. Onların bu özelliği, rivâyet ilimlerinden ibaret olmayıp “dirâyet ilimleri” başlığı altında ele alınabilecek tefsir, fıkıh, usûl ve kelâm gibi ilimleri de kapsamaktadır.

Sünnet-i seniyyeyi sonraki kuşaklara taşıyan sahâbe nesli bunu -kimi zaman dînî lafızların transferinden ibaret görülebilen- rivâyetlerle hayata geçirmekle kalmamış Hz. Peygamber'in dirâyet anlayışını bir meleke halinde geliştirerek -Ali b. el-Medîni'nin kudâtü'l-ümme olarak adlandırdığı- fakîh tâbiîlere talim etmişlerdir. Günümüzde varlığını sürdüren veya geçmişte uzun süreler hayat bulmuş mezheplerin geleneklerinin sahâbe ve tâbiîne dayanması bu hususun somut yansımaları arasında sayılabilir.

Ehl-i hadîs geleneğine mensup İslâm âlimleri, dirâyet ilimlerini ihmal ederek bütün gayretlerini hadis rivâyetine yönelttikleri şeklindeki yaygın kanaatin aksine başta fıkıh ve kelâm olmak üzere bu sahada köklü bir geleneğe sahiplerdir. Sorulan sorulara kıyâs, re'y ve nazar gibi aklî istidlâller yerine isnâdlarını zikrettikleri hadislerle cevap vermedeki ısrarlı tutumları, yoruma açık konularda “fetvadan geri durmak / السكوت عن الفتيا” olarak nitelendirilebilecek nötr duruşları ve farazî meseleler hakkında konuşmayı reddeden ihtiyatlı yaklaşımları bahsi geçen menfî kanaatin oluşmasındaki başlıca nedenler olarak sıralanabilir.

Ali b. el-Medîni'nin (ö. 234/848-49) *el-İlel*'inde yaptığı ve İbn Mende'nin (ö. 395/1005) *Şürûtu'l-eimme*'sinde geliştirdiği sahâbe tasnifi özelinde hazırlanan bu çalışmada sahâbe neslinin Ehl-i hadîs dirâyet anlayışına tesiri ele alınacaktır.

* Dr., TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, fahreddin.yildiz@isam.org.tr

I. Ali b. el-Medîni ve el-İlel Adlı Eseri

Ali b. el-Medîni "Emîru'l-mü'minîn fi'l-hadîs" ve "hâfîzu'l-asr" unvanlarıyla anılmış,¹ başta Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/814) olmak üzere hocalarına hadis nakledecek seviyeye ulaşmıştır. Buhârî, ancak kendisinin onayını aldıktan sonra *Sahîh*'ini okutmuş ve onun hakkında "Kendimi Ali b. el-Medîni dışında hiç kimseden küçük görmedim"² demiştir. Bütün bu değerlendirmeler Ali b. el-Medîni'nin ilmî birikiminin ulaştığı seviyeyi yansıması bakımından oldukça önemlidir.

Ali b. el-Medîni, -Ehl-i hadîs ulemânın geliştirdiği fıkıh anlayışının bir yansıması olarak- rivâyet ve dirâyeti bir bütünün iki parçası olarak kabul etmektedir. O bu yaklaşımı, rivâyet dönemindeki ilmî hareketliliğin bir sonucu olarak ortaya çıkan fikhü'l-hadîs düşüncesinin ve hadisleri anlama çabasının bir yansıması durumundaki³ şu sözlerle açıklamaktadır: Hadislerin anlam derinliklerine inmek ilmin bir yarısı ise diğer yarısı da râvîleri tanımaktır.⁴

A. el-İlel'deki "Kudâtü'l-Ümme" Tasnifi

Ali b. el-Medîni *el-İlel*'inin ilk bölümünde medâru'l-hadîs râvîlere yer verdikten sonra "kudâtü'l-ümme" başlığı altında hüküm verme yeteneğiyle ön plana çıkan isimlere temas etmektedir. Ona göre Abdullah b. Mes'ûd, Zeyd b. Sâbit ve Abdullah b. Abbâs, hem Hz. Peygamber'in verdiği hükümlere uyumlu fetvâlar verebilmeleriyle şöhret bulmuş hem de kendi ictihâdlarını dikkate alarak fetvâ veren üç ayrı cemaatin önderi olmuşlardır.⁵ Ali b. el-Medîni bu sonuca varmadan önce, sahâbe neslinden başlattığı bazı kronolojik listelere yer vermeyi ihmal etmeyerek konuyla ilgili farklı görüşlere de temas etmektedir:

Hz. Ömer, Hz. Ali, Zeyd b. Sâbit ve Ebû Mûsâ el-Eş'arî İslâm ümmetinin dört kadısı olarak sayılmıştır. Bir başka görüşe göre ise bunlar; Hz. Ömer, Hz. Ali, Abdullah b. Mes'ûd, Zeyd b. Sâbit, Ebû Mûsâ el-Eş'arî ve Übeyy b. Ka'b'dır.⁶

¹ Zehebî, *Siyer*, IX, 104-115; a.mlf., *Tezkiretü'l-huffâz*, II, 13-14.

² İbnü'l-Cevzî, *el-Hass alâ hıfzi'l-ilm ve zikru kibâri'l-huffâz*, s. 83; Nevevî, *Tehzîbü'l-esmâ*, I, 69.

³ Melîbârî, *Nazarât cedîde*, s. 96.

⁴ Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, s. 320; Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi*, II, 211.

⁵ Ali b. el-Medîni, Ebü'l-Hasen Ali b. Abdillâh b. Ca'fer b. Necîh es-Sa'dî, *İlelü'l-hadîs ve ma'rifetü'r-ricâl* (thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî) Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 2. baskı, 1980, s. 42, 45.

⁶ Ali b. el-Medîni, *İlelü'l-hadîs ve ma'rifetü'r-ricâl*, s. 40-41.

Mesrûk b. el-Ecda' (ö. 63/683 [?]) ve Şa'bi'nin (ö. 104/722) kanaatlerini de ele aldıktan sonra kendisine göre Hz. Peygamber'in ashâbı içinde mezhebine tabi olunan, fikhî kanaatlerine uyumlu fetvâlar verilen ve usûlleri takip edilen isimlerin özde üç sahâbîden ibaret olduğunu belirten Ali b. el-Medîni'ye göre bunlar; Abdullah b. Mes'ûd, Zeyd b. Sâbit ve Abdullah b. Abbâs'tır.⁷

Ali b. el-Medîni, Hz. Peygamber'in fetvâ usûlüne benzerlikleriyle dikkat çeken bu üç sahâbînin sahip oldukları ilim geleneklerini, kendisinden önceki nesli oluşturan Abdurrahmân b. Mehdî (ö. 198/813-14), Yahyâ b. Sa'îd el-Kattân (ö. 198/813) ve hocası Süfyân b. Uyeyne'ye kadar getirmektedir. - İleride de temas edileceği üzere- bir başka Ehl-i hadîs mensubu âlim İbn Mende (ö. 395/1005) ise *Şürûtü'l-eimme*'sinde Ali b. el-Medîni'nin yaptığı bu tasnifi esas alarak genişletmekte ve kendisiyle bu üç isim arasındaki boşluğu doldurmaktadır.

1. Abdullah b. Mes'ûd (ö. 32/652-53)

Ali b. el-Medîni, bahsi geçen üç isimden Abdullah b. Mes'ûd'un tâbiîn ve tebeu't-tâbiîn neslindeki temsilcileri hakkında şöyle bir değerlendirmede bulunmaktadır:

Abdullah b. Mes'ûd'un fetvâlarıyla fetvâ veren ve kıraat usûlünü esas alan ashâbı arasında şu isimler vardır:

Hâris b. Kays (ö. 50/670 [?]), Alkame b. Kays (ö. 62/682), Mesrûk b. el-Ecda' (ö. 63/683 [?]), Amr b. Şürahbîl (ö. 63/683), Abîde es-Selmânî (ö. 72/691) ve Esved b. Yezîd (ö. 75/694).⁸

Ali b. el-Medîni'nin, Abdullah b. Mes'ûd ashâbı içinde saydığı bu isimleri gelecekte Ehl-i re'y diye adlandırılacak âlimlerin "ilk üstâdları" olarak nitelendirmek mümkündür. Zira bu isimler, sahip oldukları rivâyet zenginliği ve nass ağırlıklı fikhî yaklaşımlarıyla Ehl-i hadîs ekolünün teşekkülüne zemin hazırlayan Zeyd b. Sâbit gibi sahâbîlerden farklı olarak; nassların sadece zâhiriyle yetinmeyip illetlerini de araştıran ve re'ye mürâcaat konusunda benzerlerine göre bir adım önde olan Hz. Ömer (ö. 23/644) ve Abdullah b. Mes'ûd (ö. 32/652-3) gibi fakîh sahâbîlere dayanmaktadır.

Ehl-i hadîs'e nazaran daha sıra dışı duran Ehl-i re'y metodolojisinin doğru anlaşılması için bahsi geçen iki sahâbînin dîni metinlere yaklaşımları

⁷ Ali b. el-Medîni, *İlelü'l-hadîs ve ma'rifetü'r-ricâl*, s. 41-42.

⁸ Ali b. el-Medîni, *İlelü'l-hadîs ve ma'rifetü'r-ricâl*, s. 42. Ali b. el-Medîni, bahsi geçen isimlerin üstünlükleri konusunda Nehâf (ö. 96/714) ve İbn Sîrîn'in (ö. 110/729) değerlendirmelerini de zikretmektedir. bk. Ali b. el-Medîni, *a.g.e.*, s. 42-44.

büyük önem arz etmektedir. Hz. Ömer'in, Kûfe kadılığına tâyin ettiği Şüreyh b. Şürahbîl'e (ö. 80/699 [?]) gönderdiği mektupta yer alan şu ifâdeler bu anlamda bazı ipuçları içermektedir:

“Sana bir mesele getirildiğinde öncelikle Allah'ın Kitâbı'yla hüküm ver. Eğer orada bulunmayan hüküm Allah Rasûlü'nün sünnetinde yer alıyorsa bu durumda onunla hükmet. Eğer ikisinde de bulunmuyorsa o zaman hidâyet üzere olan imamların hükmüyle hüküm ver. Eğer bunda da yoksa o zaman tercih hakkı senin. Ya re'yinle ictihâd edersin ya da benimle istişâre edersin. Ama ben, benimle istişâre etmeni daha emniyetli buluyorum.”⁹

Şüreyh b. Şürahbîl'den (ö. 80/699 [?]) önceki Kûfe kadısı Abdullah b. Mes'ûd'un şu sözleri ise, Kitâb ve sünnete vukûf konusundaki özgüvenini aksettirmesi yanında Ehl-i re'y ulemânın “re'ye müracaat konusundaki serbestiyeti”nin kökenleri hakkında da önemli ipuçları içermektedir:

“Yemin ederim ki Allah'ın Kitâbı'nda, nerede indiğini bilmediğim bir sûre ve kimin hakkında nâzil olduğundan habersiz olduğum bir âyet dahi yoktur. Buna rağmen Allah'ın Kitâbı'nı benden daha iyi bilen biri var deseler, tereddüt etmeden ayağına gider ve ondan yararlanmaya bakarım.”¹⁰

Onun şu ifâdeleri ise hem Hz. Ömer'in re'yle ictihâd konusundaki tavsiyelerine harfiyyen uyduğunu hem de Ehl-i re'y'in, Ehl-i hadîs tarafından özendirilen “farazî meseleler başta olmak üzere fetvâdan uzak durma” prensibinden farklı olarak “farazî mesâil de olsa fetvâya açıklık” özelliğini yansıtmaktadır:

“Sizden birinizin bir hüküm vermesi icap ederse Allah'ın Kitâbı'yla hükmetsin. Eğer orada bulunmayan ve Hz. Peygamber'in beyân buyurmadığı bir durum varsa, o zaman da sâlihlerin hükmettiği gibi hükmetsin. Bu üçünde de yoksa o halde re'yiyle ictihâd etsin ve kesinlikle “re'yimle hüküm verdim” diye bir endişeye kapılmasın. Zira helâl ve haramlar bütün açıklığıyla ortadadır. Haram ve helâlin iç içe girdiği meseleler varsa bu durumda da şüpheli görüneni reddetsin, daha az şüpheliyi alsın.”¹¹

Yaşadığı dönemde hem kendisine hem de öğrencilerine talebe olanların sayısının 4000'i bulunduğu düşünüldüğünde Abdullah b. Mes'ûd'un Kûfe'deki ilmî ağırlığı ve mesâisinin ne denli bir tesire sahip olduğu daha kolay anlaşılacaktır. Nitekim Hz. Ali Kûfe'yi ziyaret ettiğinde bu ilmî canlılığın

⁹ Zehebî, *Siyer*, V, 49.

¹⁰ Buhârî, *Fedâilü'l-Kur'ân*, 8

¹¹ İbn Kayyim, *İ'lâmü'l-muvakkâin*, I, 50.

farkına vararak “Allah İbn Mes‘ûd’u rahmetiyle kuşatsın, bu memleketi ilimle doldurmuş” demekten kendini alamamıştır.¹²

Kûfe’de sadece Abdullah b. Mes‘ûd’un değil, aralarında Huzeyfe b. Yemân (ö. 36/656), Selmân-ı Fârisî (ö. 36/656 [?]), Ammâr b. Yâsir (ö. 37/657), Ebû Mûsâ el-Eş‘arî (ö. 42/662-63) ve Sa‘d b. Ebî Vakkâs (ö. 55/675), gibi isimlerin de bulunduğu 1000’in üzerinde sahâbînin rahle-i tedrîsinde bulunmuş birçok tâbîîn de vardır. Bunlar arasında da Alkame b. Kays (ö. 62/682), Mesrûk b. el-Ecda‘ (ö. 63/683 [?]), Amr b. Şürahbîl (ö. 63/683), Abîde es-Selmânî (ö. 72/691) ve Esved b. Yezîd (ö. 75/694) gibi tâbîîler şöhret bulmuştur.

Kûfe’deki ilim geleneğinin bir sonraki kuşağını ise Sa‘îd b. Cübeyr (ö. 94/713 [?]), İbrâhim en-Nehâî (ö. 96/714), Şa‘bî, Hasan-ı Basrî (ö. 110/728), İbn Sîrîn (ö. 110/729), Katâde (ö. 117/735), Hammâd b. Ebî Süleyman (ö. 120/738) ve A‘meş (ö. 148/765) gibi isimler oluşturmaktadır. Başta Ebû Hanîfe’nin hoca silsilesi içinde yer alan İbrâhim en-Nehâî ve Hammâd b. Ebî Süleyman olmak üzere en son sayılan isimlerin; Fukahâ-i seb‘a’nın Ehl-i hadîs üzerindeki tesirine benzer bir tesiri Hanefî ve Mu‘tezilî âlimler üzerinde bıraktığını söylemek mümkündür. Bu arada “Ehl-i re’y” olarak adlandırılmayı gerektirecek kırılmanın buraya kadar sıralanan ilim geleneğinin tam olarak hangi halkasında yaşandığını tespit etmek zor görünse de bunun en erken hicrî ikinci asrın başına kadar götürülebileceği söylenebilir.

2. Abdullah b. Abbâs (ö. 68/687-88)

Ali b. el-Medîni, kudâtü’l-ümme tasnifindeki ikinci isim olan Abdullah b. Abbâs hakkında ise şu bilgilere yer vermektedir:

İbn Abbâs’ın mezhebini benimseyen ve yolundan giden ashâbî şunlardır: Câbir b. Zeyd (ö. 93/711), Sa‘îd b. Cübeyr (ö. 94/713), Mücâhid b. Cebr (ö. 103/721), İkrime el-Berberî (ö. 105/723), Tâvûs b. Keysân (ö. 106/725) ve Atâ b. Ebî Rebâh (ö. 114/732).¹³

Sayılan isimler arasında en âliminin Sa‘îd b. Cübeyr olduğunu hatırlatan Ali b. el-Medîni’ye göre tamamının ilmüne vâkaf olan tâbîî âlim Amr b. Dînâr’dır (ö. 126/744). Ona göre -sonraki tabakalarda yer alan- İbn Cüreyc (ö. 150/767) ve Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/814) de Abdullah b. Mes‘ûd’un ashâbına ve usullerine yakınlık duyanlar arasında sayılabilirler.¹⁴

¹² Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fi’l-ilmî’r-rivâye*, s. 560. Konu hakkında detaylı ve kıymetli bir değerlendirme için bk. es-Sibâî, *es-Sünne ve mekânethâ fi’t-teşrî’l-İslâmî*, s. 411-417.

¹³ Ali b. el-Medîni, *İlelü’l-hadîs ve ma’rifetü’r-ricâl*, s. 44.

¹⁴ Ali b. el-Medîni, *İlelü’l-hadîs ve ma’rifetü’r-ricâl*, s. 44.

3. Zeyd b. Sâbit (ö. 45/665 [?])

Ali b. el-Medîmî'nin, kudâtü'l-ümme tasnifinde Zeyd b. Sâbit'e özel bir önem atfettiği görülmektedir. Zira Abdullah b. Mes'ûd ve Abdullah b. Abbâs'ın ashâbı arasında yer alan altışar isme yer verirken Zeyd b. Sâbit'in ashâbı arasında -fukahâ-i seb'anın tamamının da- dâhil olduğu 12 isme yer vermekte ve bunları diğerlerine nazaran daha geniş bir çerçevede ele almaktadır.¹⁵

Ali b. el-Medîmî, Abdullah b. Ömer ve Ebû Mûsâ el-Eş'arî'de olduğu gibi "rivâyet merkezli ve re'ye mesafeli" bir usûl benimseyen¹⁶ ve bu yönüyle Ehl-i hadîs geleneğinin sahâbe neslindeki üstâdı olarak nitelendirilebilecek Zeyd b. Sâbit'in ilim anlayışını ve fetvâ usûlünü benimseyenler arasında fukahâ-i seb'anın tamamının dâhil olduğu 12 ismi saymaktadır. Ona göre Zeyd b. Sâbit'in sonraki tabakadaki ashâbı arasında Bükeyr b. Abdullah b. Eşec (ö. 120/738), Zührî (ö. 124/742), Ebû'z-Zinâd (ö. 130/748) ve Yahyâ b. Sa'îd el-Ensârî (ö. 143/760) yer almakta¹⁷ ve onları da Mâlik b. Enes (ö. 179/795) ile Abdurrahman b. Mehdî takip etmektedir.¹⁸

B. Zeyd b. Sâbit'in Fukahâ-i Seb'a'ya Tesiri

*el-İlel'*deki Zeyd b. Sâbit bahsinde dikkat çeken başlıca husus fukahâ-i seb'aya verilen ağırlıktır. Zira Ali b. el-Medîmî "Zeyd b. Sâbit'in ashâbı" arasında ikisi ihtilafli olmak üzere¹⁹ fukahâ-i seb'aya dâhil edilen dokuz ismin tamamına yer vermektedir. Bu durum fukahâ-i seb'anın Ehl-i hadîs'ten sahâbeye uzanan ilim geleneğinin tâbiîn tabakasındaki temsilcileri olduğunu göstermektedir.

Fukahâ-i seb'a, Ehl-i hadîs âlimler açısından özel bir yere sahiptir. Meselâ, güçlü bir Ehl-i hadîs müdâfi olan Hâkim en-Nîsâbü'rî (ö. 405/1014),

¹⁵ Ali b. el-Medîmî, *İlelü'l-hadîs ve ma'rifetü'r-ricâl*, s. 45. Ali b. el-Medîmî'ye göre Zeyd b. Sâbit'le likâsı kesin olarak bilinenler; Sa'îd b. Müseyyeb, Urve b. Zübeyr, Kabîsa b. Züeyb, Hârice b. Zeyd, Ebân b. Osman ve Süleymân b. Yesâr'dır. Zeyd'le bir araya geldiği net olmamakla birlikte mezhebine tabi olan diğer isimler şunlardır: Ebû Seleme b. Abdurrahman (ö. 94/712-3), Ebû Bekir b. Abdurrahman (ö. 94/713), Talha b. Abdillâh (ö. 97/715), Ubeydullah b. Abdullah (ö. 98/716), Nâfi' b. Cübeyr b. Mut'im (ö. 99/718 [?]), Sâlim b. Abdullah (ö. 106/725) ve Kâsım b. Muhammed (ö. 107/ 725[?]).

¹⁶ Abdülmeçîd, *el-İtticâhâtü'l-fıkhiyye*, s. 144-145.

¹⁷ Ali b. el-Medîmî, *İlelü'l-hadîs ve ma'rifetü'r-ricâl*, s. 45-46.

¹⁸ Ali b. el-Medîmî, *İlelü'l-hadîs ve ma'rifetü'r-ricâl*, s. 45.

¹⁹ Kaynaklarda yedinci fakîh olarak üç isim zikredilmektedir: Ebû Bekir b. Abdurrahman (ö. 94/713), Sâlim b. Abdullah b. Ömer (ö. 106/725) ve Ebû Seleme b. Abdurrahman b. Avf (ö. 94/712-3). Konu hakkındaki görüş farklılıkları için bk. İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, 305.

Mâlik b. Enes'in "Fukahâ-i seb'anın icmâ'ı bütün insanların icmâ'idır"²⁰ değerlendirmesini tasdik ederek Sa'îd b. Müseyyeb'i "Ehl-i Hicâz'ın müftüsü ve fakîhi"²¹ olarak nitelendirmiştir.

Sa'îd b. Müseyyeb'in Ehl-i hadîs'in Oluşumuna Tesiri

Sa'îd b. el-Müseyyeb; Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali başta olmak üzere aşere-i mübeşşereye yetişmiştir. Kays b. Ebî Hâzim (ö. 97/715 [?]) ile birlikte aşere-i mübeşşereye yetişip tamamından rivâyette bulunan iki tâbiîden biridir.²² Ayrıca henüz sahâbe hayattayken fetva vermeye başlamış, "fakîhü'l-fukahâ" ve "âlimü'l-ulemâ" diye anılmıştır.²³ Kadı Meymûn b. Mihrân'ın (ö. 117/735), Ca'fer b. Burkân'a (ö. 151/768 [?]) naklettiği aşağıdaki misâl İbnü'l-Müseyyeb'in fıkhıta ulaştığı seviyenin anlaşılması adına son derece önemlidir:

"Medine'ye vardığımda "Fıkıhta en güçlünüz kimdir?" diye sordum. Onlar Ebû Hüreyre ve Abdullah b. Abbâs hayatta olmasına rağmen beni Sa'îd b. el-Müseyyeb'e götürdüler."²⁴

Hâkim, İbnü'l-Müseyyeb'i -Ehl-i hadîs ve Ehl-i re'y ayırımının henüz belirginleşmediği bir dönemde yaşamasına rağmen- Ehl-i hadîs olarak tanımlamaktadır. Onun bu davranışı İbnü'l-Müseyyeb'in henüz teessüs etmemiş bir ekole mensubiyeti ile değil kendisinden sonra Ehl-i hadîs'e intikal edecek rivâyet merkezli fıkıh anlayışıyla ilgili olmalıdır.

Zührî: Fukahâ-i Seb'anın Görüşlerini En İyi Bilen Âlim

Ali b. el-Medîni'nin Zeyd b. Sâbit'in ashâbının üçüncü nesildeki temsilcileri arasında saydığı isimlerden en önemlisi hiç şüphesiz Zührî'dir ve fukahâ-i seb'a - Ehl-i hadîs ilişkisinin doğru anlaşılması adına önemli bir yerde durmaktadır.

Zührî, Ehl-i hadîs - Ehl-i re'y tasniflerinin yapıldığı bütün çalışmalarda Ehl-i hadîs'e dâhil edilmiş,²⁵ Hâkim en-Nîsâbü'rî tarafından da fikhü'l-

²⁰ Hâkim, *Ma'rife*, s. 26, 43, 46, 257; Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, I, 229. Hâkim, bir başka yerde Yahyâ el-Kattân'dan naklen Fukahâ-i Ehl-i Medine'nin on iki isimden oluştuğunu söyleyerek Ebû Seleme b. Abdurrahman b. Avf'ı onların arasına dâhil eder. bk. Hâkim, *a.g.e.*, s. 44; İbn Kayyim, *Î'lâmü'l-muvakkîn*, I, 19; Sehâvî, *Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdurrahmân b. Muhammed, Fethu'l-muğîs bi-şerhi Elfiyyeti'l-hadîs li'l-Irâkî* (thk. Ali Hüseyin Ali), I-IV, Kâhire: Mektebetü's-Sünne, 1. baskı, 2003/1424, IV, 153-154.

²¹ Hâkim en-Nîsâbü'rî, *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*, s. 25-26.

²² Hâkim, *a.g.e.*, s. 25-26. krş. Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, I, 229.

²³ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, II, 289.

²⁴ ez-Zehbî, *a.g.e.*, V, 127; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, I, IV, 84.

²⁵ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 501-528; Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, II, 200-201; Hâkim, *Ma'rife*, s. 65-69; İbn Abdülber, *Câmiu beyâni'l-ilmî ve fadlih*, II, 844-863.

hadîs üstâdları arasında ilk sırada zikredilmiştir.²⁶ Fukahâ-i seb'a arasında sayılan dokuz ismin tamamına ya talebe olan ya da kendilerinden rivâyette bulunan Zührî "Fukahâ-i seb'anın görüşlerini en iyi bilen âlim" olarak nitelendirilmiştir.²⁷

Hz. Peygamber'in ve dört halifenin verdikleri fetvâların sonraki nesle intikalinde kilit bir role sahip olan Zührî; "sünnet-i mâziye"ye dair bilgileri, kıraat ve fıkıhı hocası İbnü'l-Müseyyeb'den, hadis ilimlerini ise Urve ve Ubeydullah b. Abdullah'tan tahsil etmiştir.²⁸ Rivâyetin re'ye tercih edildiği bir fıkıh anlayışına sahip olan Zührî, mevcut birikimini öğrencilerine aktarmak suretiyle Ehl-i hadîs geleneğinin oluşumuna büyük katkılar sağlamıştır.²⁹

Öte yandan *Tedrîbü'r-râvî*'nin son bâbı olan "Ma'rifetü'l-huffâz" başlığı altında İbnü'l-Müseyyeb, Urve b. ez-Zübeyr ve Ubeydullah b. Abdullah'ın hemen ardından Zührî'ye yer veren Süyûtî'nin (ö. 911/1505) de bu yaklaşımıyla Fukahâ-i seb'a ve Ehl-i hadîs âlimler arasındaki geçişliliğe dikkat çektiği söylenebilir.³⁰

Fukahâ-i Seb'a'nın "Rivâyeti Re'ye Önceleyen" Usûlü

Ali b. el-Medîni'nin Zeyd b. Sâbit'in ashâbı arasında saydığı isimlerin ortak özelliklerinin başında -sonraki dönemlerde Ehl-i hadîs orijinli mezheplerin fıkıh teorisini oluşturacak- "Rivâyet re'yden önce gelir." yaklaşımı gelmektedir. Meselâ, hadis tedvînini başlatanlar arasında da yer alan Urve, bir hüküm vermesi gerektiğinde re'y yerine hadisleri tercih etmiş,³¹ hadislerin hızında Sa'îd b. Müseyyeb'den üstün görülecek seviyeye ulaşmıştır.³²

Zeyd b. Sâbit'in ashâbı arasındaki bir diğer isim olan Ubeydullâh b. Abdullah, "Bir defada işitip ezberleyemediğim tek bir hadis yoktur" sözleriyle hadislerin hızındaki gücünü ifade etmiş, uzun süre kendisine talebe olan Zührî başta olmak üzere onu tanıyan herkes ilmî birikiminden ve hadisteki maharetinden övgüyle söz etmiştir.³³

²⁶ Hâkim, *Ma'rifetü'l-huffâz*, s. 63-64.

²⁷ Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, I, 242.

²⁸ Fesevî, *el-Ma'rifetü'l-huffâz*, I, 620-643; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, II, 296; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, IX, 445-447.

²⁹ Hâkim, *Ma'rifetü'l-huffâz*, s. 64. ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, I, 85; Şirâzî, *Tabakâtü'l-fukahâ'*, s. 64.

³⁰ Süyûtî, *Tedrîbü'r-râvî*, II, 938-942.

³¹ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, XI, 392.

³² Süyûtî, *Tedrîbü'r-râvî*, II, 936.

³³ Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, I, 62-63; İbnü'l-Cevzî, *el-Hass alâ hıfzî'l-ilm ve zikru kibâri'l-huffâz*, s. 39.

Zeyd b. Sâbit'in ashâbı arasında oğlu Hârice b. Zeyd (ö. 100/718-19) de vardır. Zührî, Ebû Bekir b. Hazm (ö. 120/738[?]) ve Ebû'z-Zinâd (ö. 130/748) gibi isimlere hocalık yapan Hârice³⁴ Ömer b. Abdülaziz'in Medine valiliği sırasında istişare heyetine seçilen on isim arasında yer almış ve özellikle ferâizdeki uzmanlığı ve fetvâlarıyla şöhret bulmuştur.³⁵

Rivâyete dayalı re'yi benimseyen Zeyd b. Sâbit'in ashâbı arasındaki bir başka önemli isim de "sünen-i mâziye" ve "Medinelilerin icmâ'ı" hakkındaki bilgisiyle şöhret bulmuş Süleyman b. Yesâr'dır.³⁶ Kâsım b. Muhammed ise özellikle hadislerin cem'i ve hıfzı konusunda ön plana çıkmış, "hadis konusunda kendisinden daha âliminin bulunmadığı" söylenmiştir.³⁷

Zeyd b. Sâbit'in ashâbı arasındaki diğer isim Kâsım b. Muhammed ise sonraki dönemlerde Ehl-i hadîs'in hüküm istinbâtında "lafza bağlılık" prensibi hakkında bir fikir verecek biçimde lafzen rivâyet konusundaki hassasiyetiyle tanınmaktadır. Onun bu özelliğine dikkat çeken Ali b. el-Medîni'ye göre rivâyet ettiği hadisler 200'ü, Mâlik'e göre ise 100'ü geçmemektedir.³⁸ Benzer durum henüz babası hayattayken fetvâ hususunda Medine'nin önde gelenleri arasında sayılan ve kelâmî konulardaki tartışmalara mesafeli durarak babasının rivâyet ağırlıklı metodunu benimseyen Sâlim b. Abdullah için de geçerlidir.³⁹

II. İbn Mende ve Şürûtu'l-eimme Adlı Eseri

Ehl-i hadîs cemaatine mensup güçlü bir hadis hâfızı olarak şöhret bulan İbn Mende (ö. 395/1005) hadis tahsili için rihleye çıkanların sonuncusu olarak tanınmaktadır. Buhârâ, Bağdat, Mısır, Serahs, Dımaşk, Trablusşam, Humus, Tinnîs, Kudüs, Gazze ve Merv'i kapsayan ve yaklaşık 40 yıl süren ilmî seyahatlerini tamamladıktan sonra 65 yaşındayken evlenebilmiştir. 1700 hocadan hadis yazdığı, rivâyetlerinin 50.000 cüze ulaştığı belirtilen İbn Mende "doğunun hadis hâfızı" olarak anılmaktadır.⁴⁰

A. Şürûtu'l-Eimme'deki Sahâbe Tasnifi

İbn Mende; Şürûtu'l-eimme olarak da bilinen *Risâle fî beyâni fadli (nakli)'l-ahbâr ve şerhi mezâhibi Ehli'l-âsâr ve hakîkati's-sünen ve tashîhi'r-*

³⁴ İbn Hibbân, *es-Sikât*, IV, 211.

³⁵ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, VIII, 11; Şâfiî, *el-Ümm*, VIII, 14.

³⁶ Fesevî, *el-Ma'riفة ve't-târîh*, I, 549.

³⁷ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXIII, 432.

³⁸ Zehebî, *Târîhü'l-İslâm*, III, 138-142. Rivâyetteki titizliğinin bir sonucu olarak Yahyâ b. Maîn (ö. 233/848), "Ubeydullah - Kâsım - Âişe" isnâdını "silsiletü'z-zeheb" olarak niteler.

³⁹ Zehebî, *Târîhü'l-İslâm*, III, 49-52.

⁴⁰ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*, III, 479-480; a.mlf, *Tezkiretü'l-huffâz*, II, 219-220.

rivâyât adlı eserine, Ehl-i hadîs cemaatinin Kitâb-sünnet bütünlüğüne dayalı ilim anlayışının bir tezâhürü olarak Hz. Peygamber'in sünnetinin hücciyeti ve teşrî gücüyle alakalı âyetlerle başlamaktadır.⁴¹ Hz. Peygamber'in vefâtından sonra sahâbenin, Kur'ân-ı Kerîm'i cem' edişine ve tâbiînin de sahâbenin yolundan ayrılmayışına⁴² temas eden İbn Mende, onlardan sonra gelen üç farklı zümrenin Kur'ân ilimlerine hizmet konusunda üç farklı vazifeyi îfâ ettiğine dikkat çekmektedir. Ona göre birinci zümre; Kur'ân öğretimi, hıfzı, kıraat farklılıkları, anlamları, müşkil ve müteşâbihleriyle; ikinci zümre ise rivâyetlerden deliller getirmek suretiyle Kur'ân'da yer alan ferâiz, ahkâm, emir ve nehiyler ile nâsîh ve mensûh ahkâmın öğretimiyle ilgilenmektedir. Üçüncü ve son zümre ise farklı kıraat vecihlerini, i'râbını ve delâlet ettiği anlamları bilmediği halde bütün gayretini Kur'ân'ın okunuşu ve ezberine teksîf etmiştir.⁴³

B. Tabakâtü'l-Muhaddisîn

İbn Mende, farklı kabiliyetlere sahip olmaları bakımından Kur'ân'a hizmet konusunda farklı vazifeler îfâ eden bu gruplara benzer biçimde muhaddislerin de üç gruba ayrıldığına dikkat çekmekte ve bunları “*طَبَقَاتُ الْمُحَدِّثِينَ* / Muhaddislerin tabakaları” başlığı altında ele almaktadır.

İbn Mende, “*حفاظ العلم والدين*” olarak nitelediği ilk zümrenin, isnâdlara ağırlık vererek müsned-muttasıl, mürsel-munkatı', ziyâdeli-nâkus ve sahlîh-*lûl* rivâyetlerin tespitine yoğunlaştığına dikkat çekmektedir. İkinci zümre ise fakîhlerin haramlar ve helâller konusundaki ihtilâflı görüşlerini cem' etmekle kalmamış farklı bölgelerdeki imamlar vasıtasıyla Hz. Peygamber'den ve sahâbeden gelen rivâyetleri de kitaplarına derc etmişlerdir. Ayrıca bu zümredeki âlimlerin fıkıhla meşgul olması onların rivâyetlerin durumu, isnâd ve cerh ta'dîl konularında yetersiz oldukları anlamına gelmemektedir.⁴⁴

Üçüncü zümreye gelince onlar da rivâyetlerin içerdiği anlam ve hükümlere girmeden veya herhangi bir illete vâkıf olmadan rivâyetlerin cem'ine ve yazımına ağırlıklı vermektedirler. Bu gruba dâhil olanların temel uğraşlarının; elden geldiğince çok rivâyet toplamak ve bunları tedvîn etmek olduğuna dikkat çeken İbn Mende, bu kimselerin, “Sözümü, daha kavrayışlı birine ulaştırmak üzere ezberleyen kimseye Allah merhamet etsin. / *رحم الله امرءاً سمع*

⁴¹ İbn Mende, Ebû Abdullah Muhammed b. İshâk b. Muhammed, *Şürûtu'l-eimme = Risâle fî beyâni fadli (nakli)'l-ahbâr ve şerhi mezâhibi Ehli'l-âsâr ve hakîkati's-sünen ve tashîhi'r-rivâyât* (thk. Abdurrahman Abdülcebbâr el-Ferîvâî), Riyad: Dârü'l-Müslim, 1. baskı, 1416/1995, s. 17-24.

⁴² İbn Mende, *Şürûtu'l-eimme*, s. 26-28.

⁴³ İbn Mende, *Şürûtu'l-eimme*, s. 28-29.

⁴⁴ İbn Mende, *Şürûtu'l-eimme*, s. 30.

”مَقَالَتِي حَتَّى يَبْلُغَهَا مِنْ هُوَ أَفْقَهُ مِنْهُ“⁴⁵ hadisindeki müjdeye nâil olmaları niyâzında bulunmaktadır.⁴⁶

Yaptığı tasnifteki birinci zümreye, Ali b. el-Medîni'nin “medâr”⁴⁷ olarak nitelediği isimlerin dâhil olduğunu söyleyen İbn Mende, ilk iş olarak Zührî ile başlayan bu isimleri saymakta, ardından da bunları esas alarak, Ali b. el-Medîni'den kendi dönemine uzanan bir “medâr” listesine yer vermektedir. Bu listenin bir diğer özelliği Hâkim'in fikhü'l-hadîs üstadı olarak andığı isimlerle büyük bir uyum içinde olmasıdır.⁴⁸

Sonuç

Zeyd b. Sâbit -Ebû Mûsâ el-Eş'arî, Ebû Hüreyre ve Abdullah b. Ömer gibi sahâbîlere benzer biçimde- sahip olduğu geniş rivâyet bilgisi ve hadis merkezli fikhî yaklaşımıyla, fukahâ-i seb'a'nın re'y ve kıyâsa mesafeli duran usûllerinin oluşumunda büyük pay sahibi olmakla kalmamış, onlardan sonraki nesil olan Ehl-i hadîs'in teşekkülüne de zemin hazırlamıştır.

Ebû Hüreyre ve Abdullah b. Ömer gibi Ashâb-ı Suffe mensubu sahâbîler rivâyete dayalı bir anlama usûlü geliştirerek başta fukahâ-i seb'a olmak üzere yetiştirdikleri öğrencilere tesir etmişlerdir.

Medine'nin sunduğu rivâyet zenginliğinden, özellikle de Ashâb-ı Suffe'den istifade eden fukahâ-i seb'a, fıkıh anlayışıyla ön plana çıkmıştır. Ehl-i hadîs ekolünün oluşumunda büyük paya sahip olan fukahâ-i seb'anın ricâl kaynaklarındaki biyografileri incelendiğinde, kendilerinden istifade edip usullerini benimsedikleri hocalarının, Ashâb-ı Suffe'nin önde gelenleri olduğu görülecektir. Fukahâ-i seb'anın sahip olduğu zengin rivâyet kültürü ve çok boyutlu fıkıh anlayışının altında yatan en önemli nedenlerden biri de müksirîn sahâbîlerin tamamına yetişip onlardan tahsil görmüş olmalarıdır.

Ehl-i hadîs geleneğinin oluşumunda büyük pay sahibi olan fukahâ-i seb'ayı benzerlerinden farklı kılan iki temel fikhî yaklaşım “hakkında herhangi bir hüküm bulunmayan hususlarda kıyâsa başvurmamak” ve “farazî konularda fetvâ vermemek”tir. Fukahâ-i seb'a sadece hâfızalarındaki rivâyetleri değil, Zeyd b. Sâbit başta olmak üzere sahâbe neslinden tevârüs ettikleri dirâyet usûlünü de gelecekte Ehl-i hadîs olarak anılacak öğrencilerine nakletmişlerdir.

⁴⁵ Temel hadis kaynaklarında rastlanmayan bu rivâyetin farklı tarifleri için bk. Ebû Dâvûd, İlim, 10; Tirmizî, İlim, 7; İbn Mâce, Sünnet, 18.

⁴⁶ İbn Mende, *Şürûtu'l-eimme*, s. 30.

⁴⁷ Konu hakkında detaylı bilgi için bk. Özkan, Halit, “The Common Link And Its Relation To The Madâr”, *Islamic Law and Society*, Leiden 2004, sy. 1, II, 42-77.

⁴⁸ İbn Mende, *Şürûtu'l-eimme*, s. 33-43.

Kaynaklar

Abdülmeccîd Mahmûd Abdülmeccîd, *el-İtticâhâtü'l-fıkhiyye inde ashâbi'l-hadîs: fî'l-karni's-sâlis el-hicrî*, Kâhire: Mektebetü'l-Hancî, 1979/1399.

Ali b. el-Medîni, Ebû'l-Hasen Ali b. Abdillâh b. Ca'fer b. Necîh es-Sa'dî, *İlelü'l-hadîs ve ma'rifetü'r-ricâl* (thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî) Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 2. baskı, 1980

el-Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail, *el-Câmiu'l-müsnedü's-sahîhu'l-muhtasar min umûri Rasûlillâh sallallâhu aleyhi ve sellem ve süne-nihî ve eyyâmih* (nşr. Mahmûd Züheyr en-Nâsır), I-IX, Beyrut: Dâru Tavki'n-Necât, 1. baskı, 1422 h.

Ebû İshâk eş-Şirâzî, Cemaleddin İbrâhim b. Ali b. Yusuf, *Tabakâtü'l-fukahâ'* (nşr. İhsan Abbas), Beyrut: Dâru'r-Râidi'l-Arabî, 1. baskı, 1970.

Fesevî, Ebû Yûsuf Ya'kûb b. Süfyân b. Cüvvân el-Fârisî, *el-Ma'rife ve't-târîh* (thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî), I-III, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2. baskı, 1981/1401.

Hâkim en-Nîsâbü'rî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah, *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn* (thk. Mustafa Abdülkâdir Atâ), I-IV, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. baskı, 1990/1411.

—, *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs ve kemiyyeti ecnâsihî* (thk. es-Seyyid Muazzam Hüseyin), Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. baskı, 1977/1397.

Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit, *el-Kifâye fî ilmi'r-rivâye* (Ebû Abdullâh es-Sûrakî ve İbrâhîm Hamdî el-Medenî), Medine: el-Mektebetü'l-İlmiyye, ts.

İbn Abdilberr en-Nemerî, Ebû Ömer Cemaleddin Yusuf b. Abdullah b. Muhammed el-Kurtubi, *Câmiu beyâni'l-ilmî ve fadlih* (thk. Hasan ez-Züheyrî), I-II (tek cilt halinde), Riyâd: Dâru İbni'l-Cevzî, 1. baskı, 1414/1994.

İbn Hacer el-Askalânî, Ebû'l-Fazl Şehabeddin Ahmed, *Tehzîbü't-Tehzîb*, I-XII, Haydarabad: Dâiretü'l-Maârif en-Nizâmiyye, 1. baskı, 1326 h.

İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân el-Büstî, *Kitâbü's-Sikât*, I-IX, Haydarabad: Dâiretü'l-Maâri'î'l-Osmaniyye, 1. baskı, 1973/1393.

İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdullah Şemsuddîn Muhammed, *İ'lâmü'l-muvakkâin an Rabbi'l-âlemîn* (thk. Muhammed Abdüsselâm İbrahim), I-IV, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-İlmiyye, 1. baskı, 1411/1991.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim, *el-Maârif* (thk. Servet Ukkâşe), Kâhire: el-Hey'etü'l- Mısriyye li'l-kitâb, 2. baskı, 1992.

İbn Mende, Ebû Abdullah Muhammed b. İshâk b. Muhammed, *Şürûtü'l-eimme = Risâle fî beyâni fadli (nakli)'l-ahbâr ve şerhi mezâhibi Ehli'l-âsâr ve hakîkati's-sünen ve tashîhi'r-rivâyât* (thk. Abdurrahman Abdülcebbâr el-Ferîvâî), Riyad: Dâru'l-Müslim, 1. baskı, 1416/1995.

İbn Sa'd, Ebû Abdullâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' ez-Zühri, *et-Tabakâtü'l-kübrâ* (thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ), I-VIII, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1. baskı, 1410/1990.

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed el-Bağdâdî, *el-Hass alâ hıfzi'l-ilm ve zikru kibâri'l-huffâz* (thk. Fuâd Abdülmün'im), İskenderiye: Müessesetü Şebâbi'l-Câmia, 2. baskı, 1412 h.

İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî, Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn Abdurrahmân b. Mûsâ, *Ma'rifetü Envâi Ulûmi'l-Hadîs = Mukaddimetü İbni's-Salâh* (thk. Nureddîn İtr), Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 3. baskı, 1406/1986.

el-Melîbârî, Hamza b. Abdullah, *Nazarât cedîde fî ulûmi'l-hadîs (dirâse nakdiyye mukârane beyne'l-cânibi't-tatbîkî lede'l-mütekaddimîn ve'l-cânibi'n-nazarî inde'l-müteahhirîn*, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2. baskı, 2003/1423.

el-Mizzî, Ebü'l-Haccâc Cemaleddin Yusuf b. Abdurrahman, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl* (thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), I-XXXV, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1. baskı, 1980/1400.

en-Nevevî, Ebû Zekerıyyâ Muhyiddin Yahyâ b. Şeref b. Mûrî, *Tehzîbü'l-esmâ' ve'l-lugât*, Kâhire: İdâretü't-Tıbbâti'l-Münîriyye, 1927.

Râmhürmüzî, Ebû Muhammed b. Hallâd Hasen b. Abdurrahmân, *el-Muhaddisü'l-fâsil beyne'r-râvî ve'l-vâî* (thk. Muhammed Acâc el-Hatîb), 3. baskı, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1404 h.

es-Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâleddin Abdurrahman b. Ebî Bekir, *Tedrîbü'r-râvî fî şerhi Takrîbi'n-Nevâvî* (thk. Nazar Muhammed el-Faryâbî), I-II, Riyâd: Dâru Taybe, ts.

eş-Şâfiî, Ebû Abdullah Muhammed b. İdrîs b. Abbâs, *el-Ümm*, I-VIII, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1410/1990.

eş-Şehristânî, Ebü'l-Feth Tâceddin Muhammed b. Abdülkerim, *el-Milel ve'n-nihal* (thk. Abdülazîz Muhammed Vekil), I-V, Kâhire: Müessesetü'l-Halebî, 1968.

ez-Zehebî, Ebû Abdullah Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, I-XVIII, Kâhire: Dâru'l-hadîs, 3. baskı, 1427/2006.

———, *Mizânü'l-i'tidâl fi nakdi'r-ricâl*, I-IV, Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1. baskı, 1963/1382.

———, *Târîhü'l-İslâm ve vefeyatü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm* (thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), I-XV, Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1. baskı, 2003.

———, *Tezkiretü'l-huffâz* (thk. Zekeriyâ Umeyrât), I-IV, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîye, 1. baskı, 1998/1419.